

С. В. Мясоедова,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕПРЯМИХ РЕКВЕСТИВІВ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ)

У статті проведений аналіз лексико-семантичних, а також прагматичних особливостей реквестивних висловлень сучасної української літературної мови. Встановлено, що реченням-реквестивам, як і кожному з інших семантико-прагматичних різновидів спонування, відповідає певний набір суб'єктивно-модальних значень. Доведено вплив прагматичних чинників на формування спонукального значення таких речень.

Ключові слова: *непрямі реквестивні висловлення, прагматичні чинники, спонукальний контекст, компонентний склад.*

SEMANTIC AND PRAGMATIC PECULIARITIES AS FACTORS OF THE INDIRECT REQUESTIVE UTTERANCES OF THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

In the article the research of peculiarities of the lexical and semantic peculiarities as well as pragmatic factors of the indirect requestive utterances of the modern Ukrainian language has been made. The analysis has revealed that requestive sentences like any other semantic and pragmatic types of utterances with imperative meaning are made up dew to a particular combination of subjective and modal implications. One of the following modal meaning – possibility, willingness or necessity – are generally expressed in order to provide for distinction of different types of imperative meaning. Each of these meanings counteracts with the assessment of actions, processes and states thus influencing the type of illocution.

The impact of the pragmatic factors on forming an illocutive meaning of requestives has been studied. The understanding of the correlation between the modal meaning of an utterance and the communicative situation – the interlocutors and specific communicative conditions – causes the referring to the pragmatic analysis of indirect requestive utterances: interpreting a requestive with regard to the communicative situation facilitates to comprehensive and detailed description of the development of illocutive meaning of requestive utterances.

Key words: *Indirect Requestive Utterances, pragmatic factors, illocutive context component composition.*

СЕМАНТИЧНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЛИВОСТИ РЕКВЕСТИВНЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

В статье проведен анализ лексико-семантических, а также прагматических особенностей реквестивных высказываний современного украинского литературного языка. Установлено, что предложениям-реквестивам, как и другим семантико-прагматическим разновидностям побуждения, характерен определенный набор субъективно-модальных значений. Выявлено влияние прагматических факторов на формирование побудительного значения таких предложений.

Ключевые слова: *косвенные реквестивные высказывания, прагматические факторы, побудительный контекст, компонентный состав.*

Важливою складовою сучасних лінгвістичних студій є звернення до аналізу семантико-прагматичних характеристик різних типів непрямих спонукальних висловлень. Інтерес дослідників до актомовленнєвого аспекту висловлення був підкріплений розвитком лінгвістичної думки у напрямку функціоналізму. Стало очевидним, що єдність різноаспектних мовних універсалій пояснюється не подібністю формальних засобів мови, її граматичних категорій і значень, а тотожністю мовної функції, тобто функціонально зумовленістю мовної структури. Цей погляд спричинив звернення до прагматики, актуальність якої довгий час не визнавалася у лінгвістиці. Прагматика виходить із презумпції функціональної зумовленості мовної форми, яка знаходить своє вираження в постулаті: формальні відмінності послугують розрізненню значень. Згаданому постулатові суперечить, на перший погляд, існування таких конструкцій, які, відрізняючись своєю формальною організацією, формують значення того самого типу. Функціональний підхід передбачає у таких випадках пошук істинних причин мовної синонімії, що дозволило б уточнити уявлення про форму мовних одиниць у зв'язку з їхніми функціями. До таких конструкцій, функціонування яких невмотивоване формальними ознаками їхньої структури, належать і непрямі реквестиви – спонукальні висловлення із значенням прохання, благання, запрошення.

Виявленню чинників, завдяки яким реквестив вирізняється серед інших спонукальних висловлень і набуває певної ілюктивної сили, присвячено увагу в ряді праць з прагматики й функціональної лінгвістики (О. І. Беляєва, М. Ф. Косилова, О. В. Падучева, Г. Г. Почепцов, Ю. В. Сердечний). Так, М. Ф. Косилова, визначає вплив стосунків учасників імперативного спілкування (тобто мовця й адресата) та їхнього ставлення до дії на формування певних типів спонукального значення. Наприклад, якщо адресат підвладний мовцеві, то, залежно від бажання комунікантів відносно виконання/невиконання дії адресатом, висловлення здатне набувати значень наказу, настійної вимоги, дозволу (заборони), згоди (відмови). У випадку, коли учасники ситуації не залежать один від одного, з урахуванням ставлення мовця й адресата до виконання дії може мати місце заклик, прохання, згода, порада, припущення, попередження, переконання. За умов залежності мовця від волі адресата спонукальне висловлення може бути або проханням, або благанням [3, с. 53]. Є.І.Беляєва, описуючи висловлення спонукальної модальності в термінах прагматики, наголошує на залежності інтерпретації директивів від таких ознак, як пріоритетність/непріоритетність позиції мовця, облігаторність/необлігаторність каузованої дії, бенефактивність дії для одного з комунікантів. Залежно від комбінації цих ознак висловлення може трактуватися або як прескрептив (наказ, приписання), або як суггестив (порада, пропозиція), або як реквестив (прохання, благання) [1, с. 10–11]. У дослідженнях з цієї теми директивні висловлення описуються в певному прагматичному контексті, який складається з чотирьох основних елементів (мовець, слухач, час, місце) й багатьох додаткових (намір, бажання, права, обов'язки, соціальні ролі комунікантів і т. ін.). Проте системний аналіз непрямих реквестивних висловлень передбачає розв'язання низки питань. Першим із них є визначення спонукування як семантичної категорії, яка належить до кола модальних значень, що виражаються в реченнєвій структурі. У зв'язку з цим вихідним у дослідженні є положення про існування в структурі речення двох принципово різних компонентів: пропозитивного, зверненого до об'єктивної дійсності (диктум), і модусного, пов'язаного із суб'єктом, який сприймає й осмислює певний фрагмент цієї дійсності. Таке розуміння смислової структури висловлення збігається за своєю суттю з розумінням модальності В. В. Виноградовим, який протиставляв модальність об'єктивну – як обов'язкову й таку, що виражається в реченні граматично (вона становить складову предикативності – граматичного значення речення), модальності суб'єктивної – як необов'язкової і специфічної за характером вираження. Протиставлення об'єктивної й суб'єктивної модальності розглядається як таке, що відображає різницю в засобах вираження модального значення: вони можуть бути або граматичними й суто реченнєвими, або неграматичними, передусім лексико-семантичними. Таке розуміння модального значення, у тому числі й спонукального, визначає шлях аналізу від його сутності як семантичної категорії до різноманітних засобів вираження в мові.

Отже, об'єкт дослідження цієї статті становлять непрямі реквестиви, тобто спонукальні висловлення сучасної української мови зі значенням прохання, що виражають спонукування поза формами наказового способу дієслова.

Мовленнєвий акт прохання являє собою спонукування слухача задовольнити потреби й бажання мовця, наприклад:

Я прошу і все село просить, щоб ти в нашому клубі виступив, поспівав трохи (А. М'ястківський).

Для ситуації прохання, як і для наказу або настійної вимоги характерна зацікавленість мовця у виконанні дії. Але ситуацію прохання відрізняє від згаданих те, що слухач не підвладний мовцеві, а тому, хоч і може перетворити ситуацію на іншу згідно із задумом мовця, однак не зобов'язаний цього робити; вибір – виконувати дію або ні – залишається за слухачем, наприклад:

[– Хіба просити можна вміть?

– Атож! От, к приміру, підійшов ти до двору, дивишся – чоловік чи там жінка роблять щось. Підійди ближче, скажи: «Господи помози в час добрий». Тобі неодмінно почнуть дякувати. Отоді й ліпи:] «Чи не знайшлося б у вас, тіточко (або дядечку), чогось перекусити?» (Гр. Тютюнник).

Висловлюючи прохання, мовець часто невпевнений, чи погодиться слухач діяти згідно з його планами, оскільки у виконанні дії зацікавлений саме мовець і в більшості випадків тільки мовець. Тому при зверненні до співрозмовника він обгрунтовує своє прохання, аргументує його доцільність, необхідність, вдається до оцінок, емоційно забарвлює своє висловлення, як, наприклад, у ситуації:

[Вони перейшли через площу, коли якась жєбращка витягнула до них суху руку та стала лебєдїти слабим голосом:] – Ах, ласкаве панство! Я ще нині нічого не їла...я така голодна (Т. Бордуляк).

Мовець – стара жєбращка, яка знаходиться в безвихідному становищі й потребує грошової допомоги. Вона сподівається, що пани дадуть їй грошей або їжі й благає про допомогу, але невпевнена, що цю допомогу отримає, тому намагається розжалобити їх (*Я ще нині нічого не їла...я така голодна*) і цим спонукує до дії. Як бачимо, спонукування тутиться в цьому висловленні імпліцитно: воно виводиться з висловлення, яке відображає нестандартну ситуацію, певне відхилення від норми, що й створює в слухачів мотив допомогти.

У висловленні:

Людоньки, чи не можна шматочок дитині узяти? (А. Дімаров) – мовець, вживаючи пестливе звертання «людоньки», зменшено «шматочок» і наголошуючи на меті як бажаному, позитивному наслідку (це для дитини), намагається викликати співчуття й прихильне ставлення співрозмовників, а відтак і спонукає виконати її прохання.

Характерним для ситуації прохання мотиваційним компонентом є докір співрозмовникові, а саме висловлення мовцем свого незадоволення поведінкою слухача, оцінка її як образливої, неввічливої, шкідливої, наприклад:

[Кайдашиха... собі одрізала тонкого полотна на три сорочки й зараз сховала сувій в скриню.]

– *А мені, мамо, не одріжете тонкого полотна, хоч на одну сорочку на празники?* – *[спитала Мотря, насилу здержуючи голос.]* (І. Нечуй-Левицький).

Донька знає, що в її матері є полотно на сорочки й хоче, щоб мати одрізала їй цього полотна. Але з діалогу ясно, що мати жаліє полотно, і це для доньки є образливим. Тому прохання висловлено з докором. Про докір свідчить також модальна частка *хоч*, через яку мовець виражає своє ставлення до спонукуваної дії як такої, що не обтяжить співрозмовника, не буде для нього складною.

Контекст, що містить спонукальне висловлення (далі – спонукальний контекст), може бути досить складним за своєю структурою й семантикою. Це доводить такий приклад:

Ти, Одарко, [скільки разів тобі було казано?] – той... курей у грядки не пускала б. [Того що, як не кажеш, а шкоду роблять, та ще й немаду. Скільки можна терпіть, га?] (Гр. Тютюнник).

Компонент «бажаність» наявний у висловленні *курей у грядки не пускала б* і надає висловленню значення прохання. Воно мотивується в супровідному висловленні вказівкою на причину: *Того що, як не кажеш, а шкоду роблять, та ще й немаду*. Несподіваним для прохання є в цьому спонукальному контексті вказівка на настійність цього мовленнєвого акту, а також негативна емоційна оцінка поведінки слухача, яка межує із звинуваченням. Про це свідчить питання, які були б органічними скоріше для настійної вимоги ...*скільки разів тобі було казано?* і *Скільки можна терпіть, га?* Із цих питань стає зрозумілим, що Одарка не раз порушувала правила, встановлені чоловіком, що й пояснює його емоційний стан. Однак те, що звернення до жінки оформлене як опатив *Ти... курей у грядки не пускала б*, пом'якшує й дещо нейтралізує ці семантичні компоненти. Сполучення в одному спонукальному контексті різнорідних семантичних компонентів, може бути пояснено невідповідністю між обов'язком і бажанням: з одного боку, ситуація така, що мовець вправі вимагати від дружини відповідних дій; з іншого боку, сварка, лайка суперечить лагідному характеру мовця, йому легше попросити, ніж висувати вимогу. Але, сумніваючись, що йому вдасться досягти мети за допомогою прохання, мовець підсилює його емоційно забарвленим питанням: *Скільки можна терпіть, га?*

У наступному прикладі повідомлення про небажаний, негативний стан речей, який адресат може змінити на краще, також являє собою прохання до нього:

[До Джалапіти прийшли закохани:] «Нам немає місця, скрізь авто, будинки, вулиці». [Джалапіта глянув на них і не зміг їм відмовити. Він ліг на брук, і його тіло розійшлося деревами й кущами і всі авто мусили повернути назад і обминати новостворений парк] (Е. Андрієвська).

Прохання закоханих дати їм місце висловлюється ними через негативну оцінку існуючої ситуації – скаргу на те, що *«скрізь авто, будинки, вулиці»*. Про належність цього висловлення до класу прохань, а не настійних вимог свідчить те, що у Джалапіти був вибір – допомогти закоханим або відмовити *Джалапіта глянув на них і не зміг їм відмовити*. У ситуації настійної вимоги такого вибору, як правило, немає, оскільки відмова може спричинити небажані наслідки.

Семантична структура спонукань зі значенням прохання зумовлюється умовами вживання цих висловлень і містить компоненти «ірреальність», а саме «бажаність» і «можливість», а також «волюнтативність», наприклад:

[А що ж, приятелю? Хоть би мені годилось би про одно вже помишляти, да, може, тепер година щаслива, щоб її нам не занедбати –] чи не оддав би ти своїй Лесі за мого Петра? (П. Куліш);

Наявність семи «бажаність» у структурі прохання пояснюється специфікою цього різновиду спонукання: прохання являє собою саме бажання мовця щодо виконання дії. Так, у висловленні:

[В наших палестрах, гімназіях багато гарних юнаків. Але їх це треба вчити. Вищої науки.] І ми хочемо, щоб це зробив ти (Ю. Мушкетик) – мовець, виражаючи бажання, щоб слухач (як відомо із змісту оповідання – Сократ) учив юнаків вищої науки, тим самим просить Сократа викладати в навчальних закладах.

Прохання може виражатися й через повідомлення про необхідність для мовця виконання дії, отже, й бажаність її:

– Хлоці, у кого комбайн гуляє? Своє змолотити треба.

[– Поїхали, тітко!] (Гр. Тютюнник).

Саме завдяки повідомленню *Своє змолотити треба* питальне висловлення сприймається як прохання.

Ту саму ситуацію спостерігаємо також і з компонентом «можливість». Висловлюючи прохання, людина оцінює дію, яку вона очікує від співрозмовника, як можливу, тому і просить його це зробити. Отже, модальне дієслово *могти* й вставне модальне слово *може* часто супроводжують висловлення із значенням прохання:

[– Хто ж буде младенця держати? ...]

– А як матушку попросить? Може б, вона... [Бо ми ж у такий світ забилися...] (Гр. Тютюнник).

Трапляється також висловлення-прохання, у яких значення можливості присутнє, хоча й не виражене експліцитно. Такі висловлення оформлені як питання, наприклад:

[З'ївши свою долю, Маркіян визирнув з-за каміня й запитав:] «Там на жаровні ні одного пиріжка більш не осталося?» (Гр. Тютюнник).

Своїм питанням про наявність пиріжка на жаровні мовець демонструє, що не наївся й бажає з'їсти ще один пиріжок. Крім того, він припускає можливість, що на жаровні ще є пиріжки. Тому його зацікавленість повинна бути розцінена присутніми як прохання дати пиріжок.

Прохання виражено також у висловленні

Чи ви мені простите, що я був... був дуже безщасний? (І. Нечуй-Левицький).

Специфічність цього прохання в тому, що мовець просить не про реальну фізичну дію, а про дію комунікативну: він просить вибачити його. Питання *Чи ви мені простите...* функціонує як загальноприйнята форма вибачення.

Оскільки прохання функціонує, як правило, в ситуації неофіційного мовленнєвого спілкування, в офіційному контексті (наприклад, прохання начальника до свого підлеглого), воно розцінюється як наказ, наприклад:

...Мара зрозумів, що йому передають керівництво. Він сів за столом посередині головувати й, не барячись, одразу ж викликав із довгого реєстра першу жертву...

– Ану, перекладіть нам, будь ласка, на українську мову із «Капіталу» Карла Маркса що-небудь (Б. Антоненко-Давидович).

Висловлення, адресоване колишньому підлеглому, може розцінюватися скоріше як прохання, а не як наказ, хоч ситуація спілкування й зберігає атрибути наказу (категорична інтонація, впевненість мовця у згоді адресата виконати спонукувану дію, реакція адресата):

Зоя. Гадаю, що ви залишитесь секретарем у нашому товаристві, поки я підшукаю собі іншого секретаря.

Селім робить поклін (В. Самійленко).

Оскільки Селім вже не підвладний Зої, то спонукання не звільняється з посади секретаря, доки начальниця знайде іншого працівника на його місце, є проханням.

Отже, значення прохання створюється сполученням сем «ірреальність», а саме сем «бажаність» і «можливість», а також «волюнтативність» і зумовлюється, з одного боку, зацікавленістю мовця у виконанні дії, а з другого, незалежним від мовця положенням слухача. Це й пояснює значущість мотиваційних коментарів і роз'яснень. Вимовляються такі висловлення, як правило, із прохальною або навіть благальною інтонацією.

Семантика запрошення подібна до семантики прохання: мовець зацікавлений у виконанні дії, але він не впевнений, чи погодиться слухач діяти згідно з його планами: у цих ситуаціях слухач не підвладний мовцеві, хоч мовець і почуває себе господарем ситуації. Тому компонентний склад спонукань-запрошень подібний до компонентного складу спонукань-прохань і містить компоненти «ірреальність», «волюнтативність», «бажаність» і «можливість»:

На десяту запрошую до кабінету вашого голови, хочу з вами порадитись (О. Підсуха);

Просимо, просимо, пане добродію! (П. Куліш).

Однак різниця між запрошенням і проханням існує. А. Вежицька визначає її так: «Якщо я запрошую тебе зробити щось, я насправді не говорю, що я хочу, щоб ти це зробив... Моє бажання є умовним: я не обов'язково буду засмучений або розсерджений, якщо ти цього не зробиш. Людина, що просить, більш зацікавлена, більш дбайлива, ніж людина, що запрошує; крім того, людина, що просить, подає дію як вигідну для неї самої, у той час як людина, що запрошує, подає дію як вигідну для адресата» [2, 82]:

Тут спекотно, прошу в карету (О. Коломієць);

Може, заїдемо до мене, перепочинете. Я тут поруч живу (О. Коломієць).

Ще одним чинником, що відрізняє запрошення від прохання, є те, що прохання, як правило, стосується виконання дії адресатом, запрошення ж стосується сумісної дії. Підтвердження цього знаходимо в прикладах:

Може би ти пішов зі мною на вечерю? (О. Московей);

Може б, ти трошки пішов зо мною у танець? (М. Коцюбинський);

То як, Харитоне Дем'яновичу, поїдеши з нами? (Гр. Тютюнник).

Крім того, запрошення стосується певних сфер людської діяльності: запросити можна в гості, на вечерю, на танець і т. ін. До наведених вище прикладів додамо:

Дорогі діти і внучки мої брильянтові! Кланяється вам низенько ваша мати і баба та жде вас у гості хоч на днину, якщо вже не можна вирватись надовше (Гр. Тютюнник);

– Прошу до хати!

[– Дякуємо!] (А. Любченко);

[Він питає мене, чому я не ходжу в міський парк.]

– Так що, [– сказав він, –] мені дуже хотілося б пройтись із такою красунею по парку... біля бюсту Карла Маркса, приступим.

[Я сказала, що взагалі рідко виходжу з дому] (М. Хвильовий).

Таким чином, семантична структура спонукань-запрошень містить ті самі компоненти, що й семантична структура спонукань-прохань («ірреальність», а саме «бажаність» і «можливість», і «волюнтативність»), але від прохань запрошення відрізняють прагматичні чинники, а саме те, що запрошення стосується певних сфер людської діяльності, причому людина, що запрошує, подає дію як привабливу для адресата. Запрошення – це завжди сумісна дія.

Інтоніація запрошення близька до інтонування прохання.

Таким чином, реченням-реквестивам, як і кожному з інших семантико-прагматичних різновидів спонукання, відповідає певний набір суб'єктивно-модальних значень. Обов'язковими для спонукального значення є семи «волюнтативність» та «ірреальність». Ірреальній складовій відповідає вираження у висловленні одного із суб'єктивно-модальних значень – можливості, бажаності, необхідності, що сприяє диференціації окремих різновидів спонукання. Кожне з цих значень взаємодіє з різною за характером оцінкою дій, процесів, станів речей – важливим складником спонукального значення.

Всебічний аналіз непрямих реквестивних висловлень також довів необхідність врахування складної взаємодії різних рівнів організації речення, передусім впливу його комунікативної перспективи на формування модальності спонукання як явища семантичного рівня. Співвіднесеність модального значення з мовленнєвою ситуацією – складом її учасників й умовами, за яких відбувається мовленнєве спілкування, – зумовлене звернення в роботі також до прагматичного аналізу, а саме аналізу в системі понять теорії мовленнєвих актів. Аналіз висловлення з точки зору відображуваної в ньому мовленнєвої ситуації допомагає повніше описати механізми формування спонукальних висловлювань як непрямих.

Література:

1. Беляева Е. И. Прагматика модальности / Е. И. Беляева // Функциональные, типологические и лингводидактические аспекты исследования модальности (тез. докладов конференции). – Иркутск, 1990.
2. Вежицькая А. Речевые акты / А. Вежицькая // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 251–275.
3. Косилова М. Ф. К вопросу о побудительных предложениях / М. Ф. Косилова // Вестник Московского университета. – М., 1992. – № 4. – С. 48–56.